

Autoreferat

1. Imię i Nazwisko: Tomasz Michalewski
2. Posiadane dyplomy, stopnie naukowe/ artystyczne – z podaniem nazwy, miejsca i roku ich uzyskania oraz tytułu rozprawy doktorskiej.

30.04. 1998 – Uniwersytet Opolski, Wydział Historyczno-Pedagogiczny, stopień magistra pedagogiki, specjalność: oświatowo-artystyczna

9.06. 2001 – Akademia Muzyczna im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu, Wydział Kompozycji, Dyrygentury, Teorii Muzyki i Muzykoterapii, świadectwo ukończenia studiów podyplomowych w zakresie muzykoterapii

13.06. 2002 – Uniwersytet Opolski, Wydział Historyczno-Pedagogiczny, stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki, na podstawie rozprawy doktorskiej pt: „Działalność badawcza i pedagogiczna Piotra Świerca”. Promotor: dr hab. Ludwik Kozoń, prof. UO

3. Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych/ artystycznych.

02.11.2003 – do chwili obecnej, adiunkt w Instytucie Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu Opolskiego

4. Wskazanie osiągnięcia* wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65, poz. 595 ze zm.):

a) tytuł osiągnięcia naukowego/artystycznego,

W kręgu zagadnień ludyzmu. Szkice i rozprawy

b)(autor/autorzy, tytuł/tytuły publikacji, rok wydania, nazwa wydawnictwa),

Tomasz Michalewski, W kręgu zagadnień ludyzmu. Szkice i rozprawy, 2015, Nowik

c) omówienie celu naukowego/artystycznego ww. pracy/prac i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania.

Ludyzm jest pojęciem o rozległym zasięgu, dotyczy ludzi żyjących na wszystkich kontynentach niezależnie od wieku, płci, wykształcenia, statusu społecznego czy wyznania religijnego. Jest zjawiskiem szeroko rozumianym, dotyczącym sposobów spędzania wolnego czasu, zabawy i wszelkich form związanych z rozrywką i relaksem. Stanowi także element łańcucha społecznego, który tłumaczy potrzebę więzi i przynależności do gromady ludzkiej. Jest zespołem zachowań, działań, symboli wplecionych w życie i kulturę osobistą określonej zbiorowości. Jest również wskaźnikiem powodzenia, dojrzałości, i prawidłowego funkcjonowania danej grupy lub większej zbiorowości. Ludyzm to więc zjawisko kulturowe, wyrastające z danej kultury i określające tę kulturę poprzez różnego rodzaju zachowania nazywane także zabawowe.

Zabawa towarzyszy człowiekowi od niepamiętnych czasów, można nawet śmiało powiedzieć, że rodziła się wraz z jego pojawieniem się na Ziemi. Zapewne wielu badaczy mogłoby zakwestionować takie stanowisko ze względu na pierwotne formy zachowań zabawowych występujących wśród rozmaitych gatunków zwierząt. Jednak te nie są brane przeze mnie pod uwagę, ponieważ pojawiają się jedynie na/w początkowym etapie rozwoju osobników i przybierają mało skomplikowaną postać. Żaden gatunek istot żywych nie może równać się z homo sapiens, który podczas wielowiekowej „wędrówki” szlakiem ewolucji przetrwał dzięki swej inteligencji, pomysłowości, pracowitości, wspólnotowemu działaniu a także wrażliwości dającej swój wyraz w powstaniu i rozwoju sztuki. Wraz z nastaniem epoki człowieka pojawiła się także jego wierna towarzyszka i pocieszycielka życiowa – zabawa, alternatywa pracy, niebezpieczeństwa, osamotnienia, nudy. Stała się ona zaczynem służącej swobodnemu i przyjemnemu wyrażaniu potrzeb, trosk i przeżyć. Służyła rozładowaniu negatywnych emocji, integrowała grupę, także poprzez obrzędowość i rytualizację także tę grupę identyfikując. Zabawa

w swej pierwotnej formie właściwie przetrwała do dnia dzisiejszego, występuje przez całe życie człowieka, choć dominuje w okresie dzieciństwa. Ze względu na swoją złożoność ulega ciągłym przemianom i przybiera różne postacie. Niezależnie jednak od wieku osoby bawiącej się jest działaniem wykonywanym dla własnej przyjemności, a opartej na udziale ożywionej wyobraźni tworzącej nową rzeczywistość, najczęściej z udziałem osób drugih.

We wszystkich kręgach kulturowych ludzie się bawią – powstaje jednak pytanie: w jaki sposób to czynią? Okazuje się, że od pokoleń w podobny sposób. Żywotne bywają te zabawy, które mają swoją kulturową tradycję, tuż obok powstają nowe, podyktowane współczesnością, modą, pewnymi tendencjami czy ideologiami. Stają się stymulatorami, czasem rozwijają, a czasem mogą stanowić zagrożenie. Ważną cechą zabawy jest jej edukacyjny walor, gdyż każda zabawa z racji swojego twórczego charakteru wybiega poza ramy przewidywalności, czyniąc w ten sposób przestrzeń służącą do nauki. Narzucona, nakazana zabawa jednak nie jest już zabawą w pełni, gdyż traci ideę niezależności, przyjemności i spontaniczności.

Materiał będący bazą do powstania publikacji zgromadzony został z wykorzystaniem różnych metod i technik badawczych. Metody badawcze, jakie stosowałem w czasie budowania pracy, można najkrócej nazwać etnograficznymi: obserwacja, także uczestnicząca, pogłębione wywiady, krytyczne traktowanie badań ankietowych, materiał ikonograficzny itd. Dosyć hojnie wykorzystano cytaty z wypowiedzi ankieterów, wychodząc z założenia, iż w sposób bardzo wyrazisty ukazują one poważne żywotne problemy oglądanych środowisk. Praca ma także charakter refleksji opartej na analizie wybranej literatury oraz obserwacji uczestniczącej, która – zdaniem Richarda Schechnera – jest podstawową techniką zbierania danych w obszarze zachowań o charakterze ludycznym. Autor ten stwierdza, że uczestniczenie w badanym zjawisku performatycznym (widowisku) jest integralną częścią badania¹. Istotne

---

¹ Por. A. Skórzyńska, *Gry i zabawy w perspektywie performatyki. O potrzebie badań interdyscyplinarnych w ludologii*, [w:] „Homo Communicativus”, Poznań 2008 2 (4), s. 31-43.

były również źródła internetowe, z których uwzględniono informacje z lat 2006 – 2014. Dużą pomocą okazały się bezpośrednie relacje studentów dotyczące rozmaitych przejawów zachowań ludycznych i problematyki społeczno-kulturowej we współczesnym społeczeństwie.

Podstawową grupę badawczą stanowili studenci Uniwersytetu Opolskiego, Politechniki Opolskiej, Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji, Państwowej Medycznej Wyższej Szkoły Zawodowej, którzy realizowali wskazane zadania dotyczące określonych grup młodzieżowych z różnych środowisk.

Badania przeprowadzono na grupie 1000 respondentów. Dzięki nim uzyskano wiele materiału, m. in. materiały pisemne (np. wspomnienia, refleksje, sprawozdania), dosyć obszerną dokumentację ikonograficzną i filmową, zdjęcia (ok. 1000 sztuk), nagrania filmowe z rozmaitych imprez i wydarzeń kulturalnych. Zgromadzone materiały kronikarsko-wspomnieniowe znajdują się w archiwum autora pracy.

Zasadniczym celem badań było zwrócenie uwagi na współczesne zachowania ludyczne wśród młodzieży w różnym wieku.

Nacisk położono na rozpoznanie i obserwację nowych przestrzeni zabaw, jej form oraz aktywności organizacyjnej dawnych i nowych instytucji, doceniających propagowanie form zabawowych. Badania dotyczyły społecznego charakteru zachowań zabawowych, częstotliwości podejmowania „czynności zabawowych”, czasu ich trwania.

Ich celem było też ukazanie zasięgu zjawisk ludycznych młodzieży, sposoby jej bycia i zachowań w różnych okolicznościach i sytuacjach (dom akademicki, stancje, kluby, teatry, lokale, inne przestrzenie publiczne).

Wstępne uwagi w pracy są w miarę wnikliwym oglądem naukowym zabawy, zabawki w szerokim ujęciu. Referując ten problem, odwoływałem się do różnych poglądów wielu znawców kultury konsumpcji zabawy i jej roli w życiu jednostek oraz zbiorowości. Odwoływałem się przy tym do wielu

poglądów znanych badaczy tych problemów, m. in. J. Huizingi², W. Okonia³, B. Sułkowskiego⁴, R. Caillois⁵, R. Kantora⁶, G. Ritzera⁷. I tak np. R. Caillois pisze: „Nie ma cywilizacji bez zabawy i uczciwej gry [...] nie ma kultury tam, gdzie człowiek nie umie czy nie potrafi już uczciwie wygrać lub przegrać, nie mając przy tym żadnej ukrytej myśli, panując nad sobą w zwycięstwie i nie nosząc urazy, kiedy ponosi klęskę”⁸. W kulturze konsumpcji elementy zabawy i kultury wzajemnie się przenikają, a „elementem łączącym zabawę i kulturę jest istnienie, <<reguł gry>>, które normują rywalizację pomiędzy jednostkami i zbiorowościami”. Bardzo ważnymi cechami zabawy są jej ograniczoność i powtarzalność.

W konkluzji przeprowadzonych badań można postawić wniosek, że współczesny młody Polak zabawie i rozrywce poświęca coraz więcej czasu przekonany, w czym skutecznie utwierdzają go środki masowego przekazu, iż zabawa jest nie tylko jego przywilejem, ale niemal obowiązkiem.

Wyraźnym dopełnieniem i uszczegółowieniem wielu wątków myślowych z rozdziału pierwszego stanowi rozdział kolejny („Przemiany kulturowego wzorca zabawy na przykładzie kilku pokoleń”), w którym wyzyskałem bardzo bogatą literaturę przedmiotu (m. in. M. Bierdiajew⁹, G. Berkeley¹⁰, G. W. Allport¹¹, E. Nowicka¹², E. H. Erikson¹³, J. Truskolaska¹⁴) jak też przemyślenia własne, odwołując się do ustaleń z zakresu socjologii, psychologii, historii wychowania i kategorii pokolenia. Sporo uwagi poświęciłem kategorii

---

² J. Huizinga, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, tłum. M. Kurecka, W. Wirpsza, wyd. 2, Warszawa 1985.

³ W. Okoń, *Zabawa a rzeczywistość*, wyd. 2, Warszawa 1995.

⁴ B. Sułkowski, *Zabawa. Studium socjologiczne*, Warszawa 1984.

⁵ R. Caillois, *Gry i ludzie*, tłum. A. Tatarkiewicz, M. Żurowska, Warszawa 1995.

⁶ R. Kantor, *Zabawa w dobie społeczeństwa konsumpcyjnego. Szkice o ludyzmie, ludyeczności i powadze, a w istocie o jej braku*. Kraków 2013.

⁷ G. Ritzer, *Magiczny świat konsumpcji*, tłum. L. Stawowy, Warszawa 2001.

⁸ R. Caillois, *Człowiek i sacrum*, tłum. A. Tatarkiewicz, E. Nurska, Warszawa 1995, s. 186.

⁹ M. Bierdiajew, *Rozważania o egzystencji. Filozofia samotności i wspólnoty*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2002.

¹⁰ G. Berkeley, *Rzecz o zasadach poznania ludzkiego*, przeł. F. Jezierski, Warszawa 2003.

¹¹ G. W. Allport, *A Study of Youth*, Boston 1960.

¹² E. Nowicka, *Świat człowieka – świat kultury*. Warszawa 2003.

¹³ E. H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, przeł. P. Hejmej, Poznań 1997.

¹⁴ J. Truskolaska, *Osoba i zabawa*, Lublin 2007.

pokolenia, widzianego z punktu widzenia filozofii, psychologii, obyczajowości, szeroko rozumianej kultury. Na użytek własnych badań zaproponowałem 4 pokolenia użytkowników zabawek, wyznaczonych wiekiem (pierwsza przebadana kategoria to osoby powyżej 70 roku życia. Drugi przedział wiekowy stanowią osoby między 50 a 70 rokiem życia. Trzecia grupa obejmuje osoby między 40 a 50 rokiem życia. Ostatnia grupa to dzieci współczesne, znajdujące się w przedziale wiekowym między 7 a 12 rokiem życia). Poprzez różnorodne dociekania badawcze uzyskałem sporo materiału badawczego o żywotności zabawki, jej wytwarzaniu, preferencji rodzaju zabawki, jej roli, symbolice, semantyce. Bardzo ciekawym zagadnieniem był problem tradycji i nowatorstwa zabawki, rola przemysłu zabawkarskiego szczególnie w dosyć nachalnej kulturze społeczeństwa konsumpcyjnego. Pochylić też należało się nad takimi kwestiami, jak uwarunkowania społeczne, ekonomiczne, kulturowe. Szczególnie mnie interesował także problem transmisji znaków kulturowych poprzez świat zabawy i zabawki.

Ponieważ podmiotem zabawy jest jednostka ludzka, to właśnie podmiotowość stała się punktem wyjścia dalszych rozważań. Dano tu kilka filozoficznych ujęć tej kwestii; m. in.: poglądów z czasów Starożytnej Grecji, ale także koncepcji S. Kirkegarda, D. Hume'a, M. A. Krąpcza, J. G. Herdera i A. Schopenhauera. Uwypuklano wychodząc z założenia że zabawa zawsze towarzyszyła życiu zbiorowemu, była i pozostała atrybutem i elementem życia społecznego. Jednocześnie jest swoistym wzorem kulturowym. W kształtowaniu zachowań ludycznych dużą rolę odgrywa tradycja oraz transmisja międzypokoleniowa i przekaz międzykulturowy.

Inny segment pracy ma tytuł „Zabawy wśród najmłodszych i gimnazjalistów”. W badaniach przeprowadzonych w Publicznym Przedszkolu nr 26 „Tęczowe” w Kędzierzynie-Koźlu zwrócono uwagę m. in. na warunki lokalowe, wyposażenie i organizację pracy w przedszkolu, wykorzystanie czasu przeznaczonego na zabawy dowolne wychowanków, okoliczności towarzyszące zabawom i ich przebieg, najchętniej wybierane i pożądane przez dzieci zabawki,

upodobania estetyczne dzieci, opinie opiekunów na temat zabaw i zabawek przedszkolaków.

Z badań wynika, że preferencje dzieci dotyczące zabawek są tradycyjne (chłopcy – miś pluszowy, klocki samochodziki; dziewczynki – lalki i różne związane z nimi akcesoria), ale także nowoczesne (zabawki mobilne skonstruowane z wykorzystaniem bardzo zaawansowanych technologii, gry komputerowe, a nawet skomplikowane zabawki militarne).

Nauka w gimnazjum to czas wchodzenia w kulturę młodzieżową, kiedy to młody człowiek dąży do unifikacji z grupą. W tym okresie życia poszukuje on idola – wzorca do naśladowania, za sprawą którego będzie próbował wyrazić i zrozumieć samego siebie. Znamiennej cechą aktywności ludycznej gimnazjalistów jest znacznie mniejsza kontrola ze strony rodziców i opiekunów niż w przypadku dzieci najmłodszych. Można dostrzec, że w ogólnej kulturze konsumpcyjnej postawy hedonistyczne podnoszone są często wręcz do rangi recepty na życie. Ma to też odzwierciedlenie w aktywności ludycznej gimnazjalistów, którzy często w sposób przypadkowy i chaotyczny wybierają zabawę kierując się kryterium potencjalnie dostarczonej im przyjemności. W książce zaprezentowano popularne w środowisku gimnazjalnym zabawy i gry. Poczesne miejsce zajmują tu gry planszowe np: *Monopoly* znane wielu pokoleniom *Dwa ognie* lub harcerskie *Podchody*. Niepokoić może jednak popularność takich gier, jak: *Alkochińczyk* (gra powiązana z piciem alkoholu), gra o nazwie *Wymiękasz* (mająca znamiona seksu grupowego) oraz cały wachlarz gier komputerowych z dużą ilością wymyślnych rodzajów broni, które polegają na likwidowaniu (zabijaniu) wirtualnych wrogów – ludzi.

W kolejnym bloku rozważań podjęto problematykę innowacyjnych form zachowań ludycznych dzieci i młodzieży. Współczesna młodzież chętnie adaptuje i modyfikuje zachowania ludyczne z pogranicza innych kultur. Przejawia się to w kreatywnym przetwarzaniu zabaw i gier wcześniejszych pokoleń, ale także w poszukiwaniu nowych przestrzeni ludycznych. Znamiennym faktem jest np. duża popularność gry *Mali powstańcy* oferowanej

zwiedzającym Muzeum Powstania Warszawskiego.

Zasadniczy akcent badawczy został w książce położony na problematykę ludyczną wśród studentów („Swawolne igrzyska żaków opolskich”). Bogaty materiał uzyskany w czasie badań pozwolił na wspomnianą problematykę spojrzeć trochę szerzej i głębiej. Ten obszerny blok rozważań rozpoczyna rozprawa o młodzieży akademickiej jako kategorii socjologicznej i jej zainteresowaniach ludycznych, ich „rodowodzie”, konkretyzacji i funkcji. Próbując definiować i uściślać pewne pojęcia, związane z „kategorią młodzieży”, odwoływałem się do sugestii i propozycji m. in. takich autorów, jak: P. Sztompka¹⁵, R. Leppert¹⁶, B. Hajduk¹⁷, E. Trafiłowicz¹⁸.

Jednym z wątków myślowych tego rozdziału to kategoria przestrzeni ludycznej. Idąc za propozycją Ryszarda Kantora wyróżniam i bliżej omawiam dwie kategorie przestrzeni: narzuconą i stworzoną samodzielnie. Dostrzegam je zarówno na terenie uczelni, w mieście i poza miastem (m. in. zabawy z wypoczynkiem i rekreacją w parkach, lasach, nad jeziorem, nad morzem, w górach).

Zwrócono uwagę na zachowania ludyczne o charakterze cyklicznym. Konstruuje roczny kalendarz wybranych zabaw i imprez studenckich. Jedne z nich są skutkiem kulturowania zwyczajów i obyczajów regionalnych trwale zakorzenionych w tradycji, jak m. in.: wodzenie niedźwiedzia, noc świętojańska (w niektórych regionach Polski nazywana nocą Kupały) i andrzejki, zaś inkorporowane z kultury zachodu, jak choćby święto zakochanych – Walentynki i kontrowersyjnie oceniane przez niektórych Halloween. Na Opolszczyźnie¹⁹ występuje wyjątkowo wiele obrzędów i zwyczajów, ponieważ pogranicza kulturowe są z reguły bogatsze w rozmaite zjawiska kulturowe niż centra kraju.

---

¹⁵ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002.

¹⁶ R. Leppert, *Młodzież – świat przeżywany i tożsamość. Studia empiryczne nad bydgoskimi licealistami*, Kraków 2002.

¹⁷ B. Hajduk, *Socjalizacja studentów. Badanie panelowe studentów z Zielonej Góry*, Warszawa 2003.

¹⁸ E. Trafiłowicz, *Studenci i ich świat: od stanu wojennego do Unii Europejskiej*, Lublin 2006.

¹⁹ Por. m.in. J. Pośpiech, *Zwyczaje i obrzędy doroczne na Śląsku*, Opole 1987, D. Simonides, *Najpiękniejsze zwyczaje i obrzędy Górnośląskie*, Katowice 1995.

Ważne miejsce w omawianej publikacji ma podrozdział poświęcony największemu świętu opolskich studentów, to znaczy Piastoniom. Mają one tradycję sięgającą poprzedniczki Uniwersytetu Opolskiego Wyższej Szkoły Pedagogicznej i wpisują się w szereg imprez organizowanych w różnych ośrodkach akademickich jako tzw. Juwenalia (np. na UJ). Imprezę tę prezentuję wszechstronnie wskazując na jej pomysłowość i kreatywność wielu zabaw, gier i imprez organizowanych przez studentów.

Końcowa część tego rozdziału to rozważania o socjalizacyjnym aspekcie zabaw. Szczególne znaczenie ma tu okres dość długich studenckich wakacji, spędzonych zresztą bardzo różnie. Młodzi ludzie uprawiają wówczas turystykę tradycyjną i kwalifikowaną, ale przybiera ona najczęściej formy wzbogacone o różnorodną aktywność fizyczną. W czasie wakacji studenci podejmują też często pracę zarobkową, którą oceniają jako ważne doświadczenie życiowe przydatne w późniejszej aktywności zawodowej. W końcowej refleksji, opartej zresztą na konkretach, nie ukrywam dyskusyjnych czy wręcz negatywnych form i przejawów zabawy (m. in. awantury, wandalizm, alkoholizm).

Materiał zawarty w przedstawionej pracy może być cenną pomocą w pracy pedagogów kształcących młodzież na różnym szczeblu rozwoju. Może stanowić propozycję, radę, jak we współczesnym świecie zdominowanym przez konsumpcję, w tym konsumpcję zabawy, propagować wartościowe postawy. Praca, w intencji autora, chce być głosem w dyskusji o młodzieży, szczególnie tej, która jest niemal zachłyśnięta konsumpcjonizmem i która traktuje zabawę jako proste odreagowanie codziennych stresów czy też modny, szokujący tryb życia. Być może, czego pragnie autor, praca stanie się impulsem do dyskusji o tym, jak uchronić młodzież przed pułapką konsumpcjonizmu. A badania nasze wyraźnie dowodzą, że takie obawy istnieją i nawet, np. w środowiskach studenckich, narastają.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo - badawczych

(artystycznych)

Obecnie obserwujemy aktywizację tematyki regionalnej, a hasła: „regionalizm”, „region”, „mała ojczyzna”, „dziedzictwo”, „tradycja regionalna”, „kultura regionalna” itp. – są niemal wszechobecne. Pojęcia te bywają częstokroć przydatne do realizowania rozmaitych celów politycznych, gospodarczych i kulturowych.

Przed edukacją stawia się wiele nowych i ważnych zadań. Jednym z nich jest zadanie związane z kształceniem i wychowaniem regionalnym. Wykorzystanie regionalizmu w dydaktyce szkolnej to przede wszystkim kształtowanie emocjonalnego stosunku do „małej ojczyzny” i przekazywanie dziedzictwa kulturowego, które odbywa się poprzez przyjęcie wartości tkwiących w bezpośrednim, przyrodniczym i kulturowym otoczeniu człowieka.

Współczesna reforma edukacji ma na celu wychowanie człowieka świadomego, twórczego, myślącego, otwartego na świat i zaangażowanego w działanie na rzecz środowiska, regionu, Ojczyzny.

Ważne jest w tym dziele zadanie szkoły. Włączenie edukacji regionalnej do strategii dydaktyczno-wychowawczej zapewni z jednej strony jej skuteczność, a z drugiej możliwie najszerszy krąg wpływu na młodzież. Edukacja regionalna pozwala na narodzenie się więzi z „małą ojczyzną” oraz na świadome zespolenie się jej ze środowiskiem rodzinnym.

Problematyka regionalna w nauczaniu szkolnego ma olbrzymi wpływ na procesy integracyjne w społeczności, w której różne jej cechy poprzez wzajemne oddziaływanie na siebie przyczyniają się do wytworzenia nowych wartości, akceptowanych przez całą społeczność. W sensownie pomyślanej integracji nie idzie przecież o uniformizację, ujednoczenie zbiorowości i jej myślenia. Tylko różnorodność może być płodnym zaczynem dla narodzin nowych wartości kulturowych.

Wykorzystywanie regionalizmu w dydaktyce szkolnej to nie tylko uwzględnienie w procesie nauczania historii, języka polskiego, przyrody,

muzyki, plastyki elementów charakterystycznych dla regionu. To przede wszystkim kształcenie emocjonalnego stosunku do swojej „małej ojczyzny”.

Nauczyciele coraz częściej dostrzegają potrzebę wychowania do poszanowania dziedzictwa kulturowego zwłaszcza w wymiarze regionalnym, poszukują zatem atrakcyjnych form organizacji i sposobów propagowania treści z zakresu kultury regionalnej.

W trakcie nauki uczeń obcuje z zasobem kulturowych wartości narodowych; narodowe symbole, idee, mity i podania, literatura piękna, teatr, sztuka, muzyka zakorzeniają się w jego samowiedzy, kształtują ją, a z nich wynikają dyrektywy wyborów aksjologicznych; przy ich pomocy poznaje on i interpretuje świat... Pomagać w tym tworzeniu „świata w człowieku”, jak to celnie sformułował Max Scheler, mogą także pierwiastki kultury regionalnej.

Problem tożsamości narodowej w twórczości Jana Goczoła, [W:] Kim jestem, Kim jesteśmy. Antropologiczne i socjologiczne konteksty współczesnej tożsamości, pod red. D. Czakon, M. Boruty przy współudziale R. Hołdy i R. Kantora, Kraków 2012, s. 314-334.

Szkic przedstawia zagadnienia polskości i śląskości w świadomości narodowej Jana Goczoła, który znany jest jako poeta o dużym dorobku autorskim, prozaik, publicysta, a także działacz kulturalny Śląska Opolskiego.

Omówiono tu drogę życiową poety, jego uwarunkowania rodzinne oraz krystalizację świadomości narodowej w jego pisarstwie.

Twórczość poetycka obrońcy rodzimej tradycji, nacechowana jest emocjonalnie motywami śląskimi, i nawiązuje do kultury wielu pokoleń Ślązaków.

Muzeum Regionalne i jego znaczenie w społeczności lokalnej (na przykładzie działalności Konrada Mientusa), [W:] Studia etnologiczne i antropologiczne t. 7 Aktywność kulturalna i postawy twórcze społeczności lokalnych pogranicza, pod red. I. Bukowskiej-Floreńskiej, Katowice 2003, s. 281-295.

Podstawowym zadaniem muzeum regionalnego jest gromadzenie eksponatów z dziedziny kultury regionalnej, sztuki, techniki w celu ich przechowywania, konserwacji, opracowania i upowszechniania. Jako przykład owej instytucji przywołano Muzeum Regionalne Konrada Mientusa znajdujące się w Dańcu na Opolszczyźnie.

Ekspozycje muzealne ukazują Opolszczyznę jako „małą ojczyznę” Polaków i Niemców – z całą złożonością losów jej społeczności lokalnej w odniesieniu do zmian przynależności państwowej na przestrzeni dziejów oraz różnorodnością i specyfiką kultury śląskiej, obecnej zwłaszcza w tradycji, w obrzędach, gwarze i zwyczajach ludowych.

Kreatywna edukacja regionalna w szkole – cele, zasady, nauczania i treści programowe, [W:] „Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny” t. IX, pod red. E. Chudzińskiego, Kraków 2007, s. 229-237.

Kreatywna edukacja regionalna stanowi ważny element rzeczywistości społecznej. Na tym polu szkoła pozostanie nadal kluczową instytucją przygotowującą młode pokolenie do aktywnego uczestnictwa w życiu kulturalnym. Edukacja regionalna funkcjonuje w systemie instytucji pozaszkolnych, środków masowego przekazu, profesjonalnych instytucji kultury i jej propagowania, wszelkich form i stowarzyszeń samorodnego ruchu artystycznego. Szkoła pozostanie w tym systemie ogniwem głównym, gdyż kształtuje człowieka w okresie jego maksymalnej chłonności umysłowej.

Nie jest ona wyalienowana z życia społecznego danego regionu, ale tkwiąc w nim mocno, ściśle z nim się wiąże poprzez język, dziedzictwo historyczne, kulturę materialną i duchową, folklor, środowisko oraz mieszkańców.

Regionalizm w edukacji szkolnej (w świetle ostatniej reformy szkolnictwa), [W:] „Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny” t. X, pod red. E. Chudzińskiego, Kraków 2008, s. 281-290.

Szkic dotyczy zagadnień regionalizmu w edukacji szkolnej, a program nauczania, wynikający z założeń reformy, preferuje kształcenie zintegrowane

i blokowe, tym samym wychodzi naprzeciw zainteresowaniom i zapotrzebowaniu pedagogów. Przeznaczony jest dla nauczycieli prowadzących nauczanie wczesnoszkolne, przedmioty humanistyczne, przyrodnicze, artystyczne. Kręgiem swych zainteresowań obejmuje także animatorów kultury współpracujących z placówkami i ze stowarzyszeniami społeczno-kulturalnymi.

Celem edukacji regionalnej jest tu kształtowanie w uczniach poczucia własnej tożsamości regionalnej jako postawy zaangażowania się w funkcjonowanie własnego środowiska i autentycznego otwarcia się na inne społeczności i kultury, wykształcenie szacunku do ziemi, w której dziecko wyrasta, poprzez określenie charakteru jego małej ojczyzny.

***Rodzina a kultura regionalna*, [W:] „Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny” t. XI, pod red. E. Chudzińskiego, Kraków 2009, s. 297-307.**

Rodzina wyróżnia się tym, że międzyosobowa komunikacja za pomocą znaków odbywa się w niej najczęściej w sposób bezpośredni i towarzyszy jej silne przeżycie emocjonalne, a to gwarantuje bardziej wszechstronne i pełniejsze wyrażenie treści owych znaków, a więc wartości, idei, norm, osób, wydarzeń, obrazów przeszłości i wizji przyszłości. W rodzinie zatem tworzenie i przekazywanie znaczeń symbolicznych jest pełniejsze i głębsze aniżeli w innych grupach społecznych.

***Edukacja wielokulturowa a postawa nauczyciela*, [W:] „Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny” t. XII, pod red. E. Chudzińskiego, Kraków 2010, s. 335-344.**

Nauczyciel z racji swego zawodu uwikłany jest w model działań związanych z edukacją wielokulturową. Oczekiwania społeczne wobec nauczycieli są ogromne. Powinni oni efektywnie kształtować osobowość młodych pokoleń, wyposażać je w wiedzę naukową i umiejętność jej stosowania w praktyce, wychowywać na ludzi światłych, pracowitych, uspołecznionych, twórczych, uczciwych, refleksyjnych, wrażliwych na sprawy innych ludzi i umiejących godzić osobiste aspiracje z interesem całego społeczeństwa.

Nauczyciel winien też mieć na uwadze własną tożsamość kulturową, rozumianą jako indywidualne wyobrażenie kim jest jako jednostka i jako część zbiorowości.

Regionalizm a tożsamość narodowa (wybrane zagadnienia), [W:] „Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny” t. XIV, pod red. Z. Nogi, Kraków 2012, s. 289-300.

Regionalizm współczesny w Polsce kieruje swoje zainteresowanie głównie na kulturę, odrębności stylu życia, tradycje kulturowe i historyczne. Wyrósł on z potrzeby obrony narodowej tożsamości Polaków w momencie, gdy była ona szczególnie zagrożona wskutek wynaradawiającej polityki państw zaborczych. Mimo wielu przeobrażeń historycznych aktualne jest pielęgnowanie tradycji lokalnych, regionalnych wartości kulturowych, by były trwałym źródłem zachowania dziedzictwa narodowego i kształtowały postawy patriotyzmu.

W procesie owego pielęgnowania wielce przydatne mogą być dzieła z dziedziny malarstwa, pieśni ludowych czy utwory literackie np. Mickiewicza, Żeromskiego, Orkana, Dąbrowskiej, Kasprowicza, Broniewskiego.

Znaczenie działalności Piotra Świerca jako pedagoga i badacza folkloru Śląska Opolskiego, [W:] Rafał Maszkowski 1838-1901 – Tradycje Śląskiej Kultury Muzycznej t. X, pod red. D. Kanafy i M. Zduniak, Wrocław 2005, s. 221-234.

Doktor Piotr Świerc to niezwykle ważna postać w szeroko pojętej kulturze Śląska: muzykolog, badacz, folklorysta, znawca śląskiej pieśni ludowej, popularyzator ruchu śpiewaczego, wychowawca młodzieży, organizator szkolnictwa artystycznego, kompozytor, publicysta, autor wielu cennych prac.

Szczególne miejsce w jego działalności naukowej zajmują prace nad śląską pieśnią ludową.

Dorobek Piotra Świerca jako pedagoga i badacza folkloru muzycznego Śląska Opolskiego, [W:] *Spoleczność lokalna, kultura, edukacja*, pod red. J. Kosowskiej-Rataj, Opole 2005, s. 101-112.

Dorobek Piotra Świerca jest bogaty i różnorodny; obejmuje ponad 500 publikacji. Jego zainteresowania koncentrowały się wokół folkloru muzycznego Opolszczyzny, zwłaszcza opolskich i śląskich pieśni ludowych, życia śpiewaczego, szkolnictwa artystycznego. Zajmował się również popularyzacją wiedzy o historii Śląska.

Wybrane metody pracy nauczyciela w kontekście edukacji wielokulturowej, [W:] Szkoła i nauczyciele wobec problemów edukacji międzykulturowej, pod red. Z. Jasińskiego, Opole 2010, s. 125-134.

Metody edukacji wielokulturowej w środowisku szkolnym powinno się dobrać w związku z sytuacją edukacyjną. Należy wziąć pod uwagę, czy jest to grupa większościowa czy mniejszościowa, czy w grupie znajdują się cudzoziemcy niedawno przybyli do kraju, dzieci czy dorośli. Właściwy dobór metod jest jednym z warunków skutecznego realizowania edukacji międzykulturowej. Dobór ten, jak w każdej innej dziedzinie edukacyjnej, zależy w dużym stopniu od kontekstu wewnątrzszkolnego, zwłaszcza od: celów zajęć, grupy wiekowej uczniów, zadań realizowanych przez nauczyciela i szkołę, przekazywanych treści nauczania, założonych form oceny uczniów, warunków organizacyjnych procesu dydaktycznego.

Kultura regionalna w edukacji szkolnej (w świetle ostatniej reformy szkolnictwa), [W:] Regionalizm, kultura i oświata regionalna, pod red. B. Cimały, J. Kwiatek, Opole 2010, s. 187-196.

W szkicu spojrzano bliżej na wdrażanie w życie w roku 1999/2000 pod kątem obecności w nich „hasła” Edukacja regionalna. Intencją autorów podstawy programowej było ożywienie zainteresowania regionem, aktywności terytorialnej oraz wzmocnienie więzi ze wspólnotami „małych ojczyzn”.

Szkole wyznaczono miejsce wyjątkowo uprzywilejowane, widząc w niej m. in. „czynnik odrodzenia prowincji polskiej” a regionalizm stał się w szkolnictwie „doktryną” oficjalną.

Rola rodziny w przekazywaniu kultury regionalnej. Rekonesans badawczy, [W:] „Rocznik Pedagogiczny” t. 30, pod red. M. Dudzikowej, Radom 2007, s. 113-122.

W szkicu pokazano różne formy i możliwości przekazu wielopokoleniowego w zmieniającej się historycznie rzeczywistości.

Z problematyki kreatywnej edukacji regionalnej w nauczaniu – rozważania ogólne, [W:] *Pedagogika kreatywna wyzwaniem edukacji XXI wieku*, pod red. E. Smak, S. Włoch, Opole 2010, s. 211- 220.

Edukacja szkolna polega na harmonijnej realizacji przez nauczycieli zadań w zakresie nauczania, kształcenia umiejętności i wychowania. Zadania te tworzą wzajemnie uzupełniające się i równoważne wymiary pracy każdego nauczyciela. Szkoła – niezależnie od typu i stopnia organizacji – funkcjonuje w określonym środowisku społecznym i jest z nim związana najrozmaitszymi więzami.

. Wiedza o własnym regionie („małej ojczyźnie”) – bliższej i dalszej okolicy – pomaga modelować w wychowankach świadomość przynależności do danego miejsca. Poznanie własnego dziedzictwa kulturowego powinno się odbywać od wczesnego dzieciństwa i być realizowane na każdym etapie edukacji poprzez formy i metody pracy dostosowane do rozwoju psychofizycznego i intelektualnego.

Twórczość a sprzeczności związane z człowiekiem. Rekonesans poznawczy, [W:] *Humanistyka – Pedagogika – Edukacja T. 1 między stałością a zmianą*, pod red. A. Pluty przy współudziale E. Karpuszenko, Częstochowa 2007, s. 24-31.

Twórczość jest wyjściem poza granice „obecnego” świata i przewyciężeniem jego determinizmu, człowiek bowiem należy jednocześnie do dwóch światów. Twórczą egzystencję cechuje swoista dychotomia, stały brak równowagi, konflikt pomiędzy przynależnością do świata zwierzęcego a przynależnością do świata ludzkiego. Człowiek pragnie być nieśmiertelny,

a wcześniej czy później musi umrzeć; chce tworzyć, a wszystkie wytwory twórczości stają się bytem intencjonalnym, rzeczywistością całkowicie niezależną od samego twórcy. Sprzeczności te zmuszają człowieka do nieustannych poszukiwań coraz to nowych, lepszych form jedności z naturą i innymi ludźmi.

Muzyka jako forma sztuki służąca przezwyciężaniu samotności i lęku współczesnego człowieka, [W:] Samotność oswojona przez sztukę. Pedagogiczne rozważania i doświadczenia, pod red. M. Zalewskiej-Pawlak, Łódź 2007, s. 249-264.

Zastosowanie terapii muzycznej może prowadzić do przezwyciężenia samotności i lęku współczesnego człowieka. Uczestnictwo w zajęciach muzycznych sprzyja przeciwdziałaniu powierzchowności, daje szansę otwarcia się na problemy drugiego człowieka, zakłada bowiem postawę akceptacji ludzkiej wspólnoty, umożliwiając równocześnie określenie własnego miejsca w świecie. Stąd też duża rola niektórych kompozytorów w procesie muzykoterapii. Fenomen muzyki można poznawać na gruncie estetyki, psychologii, matematyki, cybernetyki, socjologii czy nauk biologicznych.

Metody i środki wychowania w teorii i praktyce szkolnej, [W:] Wychowanie w szkole: od bezradności ku możliwościom, pod red. R. Chałupniaka, T. Michalewskiego, E. Smak, Opole 2014, s. 315-325.

Metody i środki wychowawcze to podstawowe „narzędzie” służące do osiągnięcia sukcesu wychowawczego. Za każdym razem, gdy nauczyciel ma do czynienia ze swoim wychowankiem, musi dokonać przeglądu i weryfikacji swojej własnej wiedzy, musi też stanąć przed dylematem wyboru i wyłonienia tych metod i środków wychowawczych, które odniosą zaplanowany skutek. Szanse na osiągnięcie sukcesu będą rosnąć, o ile działalność nauczyciela – wychowawcy zostanie zauważona i doceniona przez środowisko rodziny, szkoły, otoczenia.

Regionalizm a problem tożsamości narodowej, [W:] Wokół różnorodności kulturowej i regionalizmu – rozważania teoretyczne i aspekty praktyczne, pod red. B. Cimały i M. Pogorzelskiej, Opole 2014, s. 31-46.

Wstępne uwagi rozprawki to spojrzenie na istotę regionalizmu i przywołanie kilku poglądów na temat różnych badaczy tego zjawiska (m. in. A. Patkowski, E. Chudziński, P. Petrykowski, J. Nowak-Dłużewski). Zasadniczą jednak myślą autora było zwrócenie uwagi na możliwości, środki, sposoby, „uaktywniania” regionalizmu w procesach dydaktyczno-wychowawczych, a także, co szczególnie ważne, w praktycznej świadomości do końca działalności indywidualnej i społecznej.

Problemy pracy nauczyciela – wychowawcy w społeczeństwie wielokulturowym i konsumpcyjnym [W:] Młodzież w społeczeństwie wielokulturowym. Od małej ojczyzny do globalnego świata, pod red. D. Wiśniewskiego, Warszawa 2015, s. 72- 89.

Refleksje, zawarte w niniejszym szkicu, wiążą się z problemami wielokulturowości w procesie nauczania. Na problem ten spojrzano historycznie, ale przede wszystkim mając na uwadze współczesne przeobrażenia polityczne, obyczajowe, społeczne, a także pewne, obiektywne, trendy globalne. Podniesiono też w pracy problem kompetencji nauczyciela w procesie „realizacji” problematyki wielokulturowości.

Kilka refleksji nauczyciela-wychowawcy nad dziećmi w wieku przedszkolnym z problemami edukacyjnymi, [W:] Diagnostowanie i terapia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, pod red. E. Smak, A. Włoch, M. Garbca, Opole 2015, s. 223-235.

Szkic omawia różne okoliczności wpływające na trudności edukacyjne dzieci, a także pokazuje możliwości przeciwdziałania i radzenia sobie z nimi. Obecnie mamy do czynienia z coraz większą grupą dzieci borykających się z najróżnorodniejszymi trudnościami, ale też dysponujemy wiedzą i dużymi możliwościami w walce z tymi dysfunkcjami. Nauczyciele też jak i rodzice mają do dyspozycji naturalny „środek zaradczy”, jakim jest

intuicją, a także miłość, którą powinno się obdarzać dzieci. Obowiązkiem nauczycieli jest patrzeć na dzieci w sposób mądry, refleksyjny i twórczy, przede wszystkim bez uprzedzeń. Wpływają one bowiem na sposób postrzegania świata, skazując dziecko na rozmaite niepowodzenia.

Bliska mi problematyka ludyzmu jest przedmiotem moich dalszych prac badawczych. Przykładem tego są niżej podane artykuły, będące aktualnie w druku.

Z historii zabaw i zabawek

W szkicu starano się ukazać istotę zabawki, jej ewolucję rodzaje, funkcje, w zależności od uwarunkowań historycznych, społecznych, rodzinnych, ekonomicznych. Szczególny akcent położono na rolę zabawki, jej blaski i cienie we współczesnym konsumpcyjnym społeczeństwie. Próbowano dokonać jakby typologii użytkowników zabawek i najbardziej popularnych zabawek.

Kompetencje ludyczne nauczycieli jako istotny czynnik rozwoju humanizacji działań edukacyjnych

Istotą podjętych w artykule rozważań są kompetencje nauczycieli, a wśród nich m. in. kompetencje ludyczne. Podstawą owych rozważań były materiały uzyskane przez studentów i wśród studentów Uniwersytetu Opolskiego. Właściwe docenianie i umiejętne wykorzystanie wspomnianych kompetencji może wzbogacić i uatrakcyjnić proces nauczania i wychowania.

Nierówności socjalne a międzypokoleniowy przekaz semantyczny zabaw i zabawek

Zabawka niemal od zarania dziejów jest uwikłana w proces ludzkiej egzystencji. Zmienia się jej istota, zapotrzebowanie i funkcja. Wszystko to jest bardzo często uzależnione od uwarunkowań politycznych, a zwłaszcza społeczno-ekonomicznych, co pokazały badania prowadzone na potrzeby niniejszego szkicu. Szczególnie powyższa refleksja jest aktualna w odniesieniu do dzisiejszego, społeczeństwa konsumpcyjnego.

Metamorfozy współczesnej zabawki

Przedmiotem rozważań jest przywołanie i omówienie poszczególnych

poglądów (propozycji ustaleń) na wymienienie zagadnień wielu znanych badaczy (J. Bujak, R. Kantor, Z. Melosik, G. Makowski). Zwrócono m. in. uwagę na historyczne „role” zabawki w zależności od uwarunkowań społecznych, rodzinnych, podkreślono jej rolę wśród szerokiej i równoległej przestrzeni kulturowo-ludycznej. Wskazano też na rolę zabawki we współczesnych procesach dydaktyczno-wychowawczych na różnych poziomach.

Od początku pracy w Uniwersytecie Opolskim zwróciłem uwagę na bliskie mi problemy sytuujące się na pograniczu historii kultury, pedagogiki, oraz etnologii i muzyki. Ich konkretyzacją wydawniczą są podane niżej, prace:

1. *Maria Zduniak – uczona, pedagog i publicysta muzyczny*, [w:] „Kwartalnik Opolski” 1999 nr 1, s. 135-140.
2. *O życiu i twórczości Carla Dittersa von Dittersdorfa*, [w:] „Ruch Muzyczny” 1999 nr 24, s. 9 [Rec.].
3. *Ostatnia rozmowa z Walerią Nabzdyk*, [w:] „Śląsk” – miesięcznik społeczno-kulturalny 1999 nr 12, s. 28-29.
4. *Marta Liguda-Pawleta (1885-1974) – wydawca i polski księgarz*, [w:] I Prace uczestników studium doktoranckiego – historia UO, red. A. Filipczak-Kocur, Opole 2000, s. 147-151.
5. *Maszkowski i inni*, [w:] „Śląsk” – miesięcznik społeczno-kulturalny 2001 nr 5, s. 69 [Rec.].
6. *Piotr Świerc – badacz śląskiej pieśni ludowej*, [w:] „Literatura Ludowa” 2001 nr 1, s. 51-56.
7. *Waleria Nabzdykowa zd. Augustynówna – uczestnik III powstania śląskiego*, [w:] III Prace uczestników studium doktoranckiego – historia UO, red. A. Filipczak-Kocur, Opole 2001, s. 33-38.
8. *X Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Tradycje Śląskiej Kultury Muzycznej” w ramach obchodów 100. rocznicy śmierci Rafała Ludwika Maszkowskiego*, Wrocław 16-17 III 2001, [w:] „Lud” T. LXXXV, s. 408-409 [Rec.]

9. *Krapkowickie wspomnienia Piotra Świerca z pierwszych lat po wyzwoleniu*, „Rocznik Ziemi Krapkowickiej” 2002, s. 187-189.

Wśród moich poddoktorskich zainteresowań badawczych są też prace natury edytorskiej. Przykładem tego jest przygotowanie do druku wyboru wierszy opolskiej poetki, o dużym dorobku, Ireny Trojanek-Szmidt (Opole 2005, ss. 331). Dokonując wyboru tekstów starałem się pokazać czytelnikowi *summę poetycką* autorki, akcentując problematykę oraz walory artystyczne. Recenzent wydawniczy, prof. zw. dr hab. Władysław Hendzel, pisał m. in. „Autor, Tomasz Michalewski dokonał trafnego wyboru tekstów i udało mu się ukazać całą bogatą i różnorodną osobowość ludzką i artystyczną p. Ireny Trojanek-Szmidtowej.

Niezwykłe funkcjonalny jest wstęp, jakim poprzedzone zostały wiersze. Nakreślona tu biografia, sama w sobie stanowi dużą wartość poznawczo-naukową, nie mówiąc o tym, że pozwala czytelnikowi w pełni zrozumieć inspiracje twórcze autorki, rolę poezji w jej życiu itp”.

Związawszy się życiowo i zawodowo z Opolszczyzną uznałem za swój naukowy obowiązek poznawać bliżej szeroko rozumianą kulturę tej ziemi. Z owego obowiązku powstała moja praca doktorska o Piotrze Świercu („Działalność naukowa i badawcza Piotra Świerca”) – wybitnym znawcy, badaczu, twórcy i popularyzatorze folkloru śląskiego, napisana pod kierunkiem dr. hab. Ludwika Kozołuba, prof. UO (Uniwersytet Opolski). Recenzentami pracy byli: prof. zw. dr hab. Ryszard Kantor (Uniwersytet Opolski) i prof. dr Maria Zduniak (Akademia Muzyczna im. K. Lipińskiego we Wrocławiu).

Piotrowi Świercowi poświęciłem obszerne studium ujęte na tle szeroko ukazanej panoramy życia kulturalnego Opolszczyzny, które zresztą przez niemal pół wieku kształtował bohater książki. Na jego bogatą osobowość składały się: działalność pedagogiczna,

kompozytorska, badawcza, popularyzatorska, organizacyjna.

Wspomniana rozprawa poszerzona i częściowo uzupełniona o nieznane wcześniej materiały, została opublikowana pt. „Piotr Świerc – życie i działalność” (Kraków 2005, ss. 153, 1nlb).

* w przypadku, gdy osiągnięciem tym jest praca/ prace wspólne, należy przedstawić oświadczenia wszystkich jej współautorów, określające indywidualny wkład każdego z nich w jej powstanie

Tomasz Michałowski